

Els viatges dels incunables del *Tirant* (1490 i 1497) fins a la Hispanic Society of America

Lourdes Soriano Robles

Institut de Recerca en Cultures Medievales - Universitat de Barcelona

lsoriano@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0002-9248-0042>

Received: 05/02/2022; accepted 08/03/2022

DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23758>

The journeys of the *Tirant* incunabula to the Hispanic Society of America

ABSTRACT

Inside and outside covers, ex-libris, supralibris, stamps, are elements that give us valuable clues to reconstruct what we call the external history of old books. Preservation of old sale catalogues with manuscripts' and early printed editions' prices of acquisition written down by buyers, among other data, is an invaluable resource for tracing a rich past of collections and bibliophilia, and the reception that certain works got. In this article we focus on Joanot Martorell's novel *Tirant lo Blanc*, published twice in the incunable period, first by Nicolau Spindeler in Valencia in 20/11/1490 and then by Pere Miquel in Barcelona in 16/09/1497. We reconstruct the history of those copies preserved in the library of New York's Hispanic Society of America. These copies' journey from the old continent to the United States of America allows us to explore the small and restricted market of antiquarian book dealers in late nineteenth- and early twentieth-century Europe, which reveals that the preservation of these copies was made possible by the interest of European booksellers working to meet demands of American bibliophiles wishing to fill their libraries with prestigious medieval works.

KEYWORDS

Incunabula; bibliophilia; *Tirant lo Blanc*; libraries; book history; booksellers; Archer M. Huntington; José de Salamanca y Mayol

Magnificat Cultura i Literatura Medievales 9, 2022, 281-301.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

RESUM

Cobertes, el seu interior i exterior, ex-libris, supralibris, segells, són elements que ens donen pistes valuosíssimes per poder reconstruir el que anomenem la “història externa del llibre antic”. La conservació dels antics catàlegs de venda ens són molt preuats, i sobretot aquells que en els seus marges guarden les anotacions dels compradors, els preus que pagaren per un incunable o un imprès, car ens forneixen amb unes dades que permeten rastrejar un passat de col·leccionisme i bibliofília ric, i alhora ens facilita estudiar la recepció que certes obres tingueren en diverses èpoques. En aquest article ens centrarem en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, publicat en l'època incunable dues vegades, la primera per Nicolau Spindeler a València el 20/11/1490 i la segona per Pere Miquel a Barcelona el 16/09/1497, i resseguirem en particular la història dels exemplars que s'han preservat en la biblioteca de la Hispanic Society of America a Nova York. El viatge dels exemplars, des del vell continent fins als Estats Units d'Amèrica ens porta a explorar un mercat llibreter de vell a l'Europa de finals del segle XIX i començaments del XX, petit i restringit, el qual ens revela que la conservació d'aquests exemplars es degué a l'interès de llibreters europeus que treballaven per respondre a la demanda dels bibliòfils americans que desitjaven completar la seva biblioteca amb títols medievals de prestigi.

PARAULES CLAU

Incunables; bibliofília; *Tirant lo Blanc*; biblioteques; història del llibre; llibreters; Archer M. Huntington; José de Salamanca y Mayol

Lourdes Soriano Robles. 2022. 'Els viatges dels incunables del *Tirant* (1490 i 1497) fins a la Hispanic Society of America', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 9: 281-301, DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.9.23758>

Aquesta publicació forma part del projecte d'I+D+i PID2020-113752GB-I00, finançat per MCIN/AEI/10.13039/501100011033/.

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 Preliminar – 283
- 2 L'interès pel llibre antic en català i els catàlegs dels segles XVII-XIX – 284
- 3 Les edicions del *Tirant* entre els bibliòfils del s. XIX – 287
- 4 Viatge dels *Tirants* des de València i Barcelona fins a la Hispanic Society of America – 288
 - 4.1 L'editio princeps i la peripècia de l'exemplar d'Itàlia – 289
 - 4.2 La ruta a través d'Europa fins a Londres – 290
 - 4.3 El viatge transatlàntic – 290
 - 4.4 L'edició de 1497 i l'exemplar documentat a França – 292
 - 4.5 El viatge de París a Londres i el retorn al continent (Portugal i Espanya) – 294
 - 4.6 De nou a les Illes Britàniques i viatge transatlàntic – 295
- 5 Conclusions – 296
- 6 Agraïments – 296
- 7 Obres citades – 297

En homenatge a Gemma Avenoza

“A todos les diré que entiendo que no hai vicio en juntar muchos libros,
si se leen y de ellos se saca algún fruto”
(P. Salvà 1872: xiv).

1 Preliminar

BITECA, la Bibliografia de Textos Catalans Antics, té com a propòsit oferir descripcions de primera mà dels manuscrits i impresos antics d'obra medieval catalana i, pel que fa als impresos, pretén examinar tots els exemplars conservats de cadascuna de les edicions, car sovint dos exemplars d'una mateixa edició presenten diferències entre si. A més, aquest examen directe de totes les còpies permet en algunes ocasions fer-se una idea de qui foren els seus antics posseïdors i com es va difondre a través dels segles la cultura catalana i el seu patrimoni bibliogràfic.

Fa cosa d'uns anys, BITECA començà a examinar de forma sistemàtica les biblioteques de la Costa Est dels Estats Units d'Amèrica, i ens fou curiós trobar còpies de les mateixes edicions, catalogades com a llibres “en lemosin”. Eren edicions del XVI que sovint acompanyaven els Carbonells o Muntaners, però que no destacaven, precisament, per la seva bellesa ni qualitat material. Juntament amb aquestes edicions tan amplament representades, n'hi havia d'altres exemplars que eren, o bé els únics supervivents d'una edició (fins i tot incunables), o bé un dels dos o tres que existien encara al món. És a dir: peces d'un valor incalculable.

Els fons americans estan formats bàsicament per les col·leccions aplegades al tombant del s. XIX al XX i, bé perquè es conserven a institucions lligades al seu fundador, bé perquè foren llegades a les biblioteques públiques o universitàries, no és difícil de saber qui fou el que va adquirir els llibres a Europa. Posem, per exemple, la col·lecció d'Archer M. Huntington (1870-1955) per a la Hispanic Society of America (Proske 1965) o la de George Ticknor (1791-1871) a la Boston Public Library (Whitney 1879), la d'Alain Campbell White (1880-1951), Bennett H. Nash (1834-1906) o John B. Stetson Jr. (1884-1952) a la Houghton Library de la universitat de Harvard. Les col·leccions més importants amb presència de llibres hispànics són les dels bibliòfils suava esmentats, juntament amb les d'Otto Vollbehre (1872-1946), Henry H. Huntington (1850-1927), Abraham S. W. Rosenbach (1876-1952) i Pierpont Morgan (1837-1913).

Alguns d'ells foren col·leccionistes i bibliòfils habituals a les subhastes de llibres (“One gets used to the same old faces in an auction room”, Rosenbach 1927: 68); d'altres es van enfrontar agrament per un exemplar i, encara, van arribar a ser notícia de la premsa del moment (Teall 1909; How Americans 1911; England's Rarest 1914; Strakosch 1928). La seva passió eren els llibres valuosos, bonics, amb gravats, miniats; o aquells que es cotitzaven per la seva raresa. I, és clar, juntament amb el plaer de posseir un llibre rar i bell, hi jugava un paper decisiu el fet d'invertir en un patrimoni que no podia fer altra cosa que revaloritzar-se any rere any (Avenoza-Soriano 2011).

Aquestes col·leccions estan formades per exemplars magnífics, joies de la bibliofília, manuscrits antiquíssims, exemplars ricament il·luminats, incunables d'extrema raresa, llibres del s. XVI il·lustrats i valuosos, exemplars del *Quijote* i d'altres novel·les de cavalleries, etc. Enmig d'aquest

panorama de llibre de preu, crida l'atenció la presència de volums que no destaquen en allò que podia interessar a un col·leccionista: bellesa, raresa o excepcionalitat. Tornant a l'exemple que hem posat al començament, la *Cròniques d'Espanya* (1546/1547) de Pere Miquel Carbonell (BITECA textid 2219) està impresa en un paper de poca qualitat, no té a penes gravats, i de l'edició es conserven avui dia una setantena d'exemplars (Avenoza-Soriano 2016). La *Crònica* de Ramon Muntaner (BITECA textid 1776), tot i que impresa en millor paper, tampoc té decoració significativa i es conserven més de 40 exemplars de l'edició. No són, per tant, ni rars, ni bells. Quina, doncs, és la raó de la seva vàlua? Intentarem donar-hi resposta a continuació.

2 L'interès pel llibre antic en català i els catàlegs dels segles XVII-XIX

El col·leccionisme d'obres d'art, inclosos llibres, fou un dels signes exteriors de riquesa exhibits per la nova classe benestant, per les grans fortunes amassades a mitjan segle XIX, que eren mal vistes per l'alta societat neoyorquina, en un sentiment de *déclassage* que no desapareixerà fins després de la primera guerra mundial (Allen 1949: 136-139). Si no podien competir amb l'aristocràcia tradicional en alguns aspectes, en d'altres anaven molt més lluny que no pas ells: per exemple, en el col·leccionisme d'art, especialment destacant el dels llibres. Fou així com la bibliofília va actuar indirectament com una forma d'integració social dels nouvinguts.

És per això que a mitjans del s. XIX comencen a participar en les subhastes de llibre antic d'Europa els col·leccionistes americans, essent rebuts poc cordialment, car la seva dèria per aconseguir els exemplars més preciosos feia pujar els preus. Un cas paradigmàtic és el de Rosenbach, a qui a París anomenaven "el Napoleó dels llibres", no debades la seva entrada en una puja era prou per assegurar que el preu final seria exorbitant. Rosenbach era més que un llibreter o un intermediari, comprava per al seu propi gaudi i també, com a llibreter, feia adquisicions per a d'altres bibliòfils (Morris 1988). Molts d'aquests col·leccionistes eren homes d'estudi, erudits interessats per la cultura hispànica, com ara A. M. Huntington, J. B. Stetson Jr., G. Ticknor; alguns, com P. Morgan, tenien un interès material pels llibres com a valuosos objectes de col·lecció, mentre que d'altres, més enllà de la seva passió, tenien per ofici la compra i venda de llibres, com el suara esmentat Rosenbach.

La nòmina de bibliòfils americans és molt llarga (Avenoza-Soriano 2011: 22-29, apèndix I-II). Alguns havien rebut una acuradíssima educació i eren bons coneixedors del món hispànic. Sabien quines eren les obres més importants, però sempre tenien el suport d'especialistes que els assessoraven. Cada una de les seves biblioteques estava guiada per una motivació ben concreta i especial. James Ford Bell, per exemple, reuní una importantíssima biblioteca lligada amb l'estudi del comerç (Bell Library 1981; Dickinson 1986: 33-34); Rosenbach comprava especialment els llibres publicats pel que creia ser el seu homònim, Johannes Rosenbach de Heidelberg (mitjan segle XV - setembre o novembre de 1530); P. Morgan, a més de comprar magnífics manuscrits, arribà a reunir una gran col·lecció d'edicions de l'impressor anglès William Caxton (Dickinson 1986: 233-234; Teall, 1909; Allen 1949: 126-151).

Pel que fa al llibre imprès, tots ells prioritzaven els exemplars incunables o del s. XVI. Volien exemplars complets (n'arribaren a retornar algun perquè li mancaven folis), d'amples marges i sense anotacions i, si podia ser, que fossin els únics exemplars conservats. Aquesta dèria es veu reflectida en la presència a biblioteques americanes d'un alt nombre d'*unicæ* catalans (un 13,09%, Avenoza-Soriano 2011: 22-29 i 31, apèndix I-II).

El que es comprava, evidentment, era el que hi havia al mercat, el que s'hi oferia en un determinat moment. Les ciutats més rellevants per al comerç del llibre foren en aquells anys París i Londres.

Allà es posaren a la venda les biblioteques més importants (recordem les de Libri, Heber, Huth, etc.). Alguns dels bibliòfils esmentats hi acudien personalment (com Rosenbach, Huntington o el mateix Harry Elkins Widener, membre de la prominent família de Philadelphia), però sovint eren els seus agents els que hi intervenien. Es deixaven guiar, doncs, per les opinions dels seus assessors els quals, al seu torn, a més del seu coneixement de la literatura i de la història del llibre, aplegaven la informació transmesa pels catàlegs de venda (sempre a posar en quarantena, per la seva parcialitat) i per les opinions de les autoritats del llibre antic, principalment Brunet i Salvà.¹

Pedro Salvà y Mallén (1811-1870), qui heretà la passió pel llibre antic del seu pare, Vicent Salvà Pérez (1786-1849), fou un dels més grans bibliòfils del s. XIX (Ramírez Aledón 2014, 2016; Zacarés 1849). Al *Catálogo* de la seva biblioteca s'aplega un immens coneixement sobre el llibre antic i constata l'existència d'una de les més importants col·leccions de patrimoni bibliogràfic hispànic, preservadora d'exemplars d'extrema raresa a la que només li podia fer ombra la d'un dels majors bibliòfils anglesos del seu temps, en Richard Heber, de qui arribà a escriure que el que no aconseguís adquirir ell, no existia:

Después de lo espuesto chocará probablemente á algunos que yo aduzca á vezes como prueba de la suma escasez de un libro el que no lo tuvo Mr. Ricardo Heber, ó que no se encuentra en sus Catálogos. Esta estrañeza debe sin embargo dejar de serlo, si se reflexiona que aquel caballero fué sin disputa alguna la persona que ha reunido mayor número de libros raros españoles. Mui aficionado á nuestra literatura, que conocia perfectamente; dedicado por muchos años á recoger esta clase de preciosidades en Inglaterra, su patria, y en Paris, que son los dos mercados donde se presentan todas las mercancías de grande estimación; con medios pecuniarios para dar libre curso á su afición favorita, y sin perdonar gasto alguno para ello, llegó Mr. Heber á juntar un número que sorprende de las obras más escasas, llevando su furor bibliómano hasta tener cuatro y seis ejemplares de cada una de ellas. Brunet ha hecho perfectamente en extractar su Catálogo para completar el *Manuel*, sobre todo en la parte española. Puede mui bien afirmarse por consiguiente, que obra que no poseyese Heber, es mui difícil se presente nunca ocasión de adquirirla. (Salvà 1872: x-xi)

Jacques-Charles Brunet (1780-1867), bibliògraf francès, fou un dels altres noms més respectats per les seves descripcions i valoracions sobre el llibre antic. Salvà, malgrat retreure-li la perpetuació d'alguna errada que ja encadenaven catàlegs anteriors i coetanis i que s'afanyà a esmenar en el seu *Catálogo*, elogia el seu *Manuel du libraire*² (Brunet 1860-1865) pel talent, la constància i l'habilitat del parisenc en recollir i ordenar la immensitat de notícies bibliogràfiques que es troben reunides en els 6 volums que componen l'obra (Salvà 1872, I: viii). Ambdós eren homes respectats en el seu moment, i encara avui les seves opinions tenen valor a l'hora de justificar l'excel·lència d'una edició posada a la venda.³

1. No podem oblidar, evidentment, Antoni Palau i Dulcet, l'obra del qual és també de referència obligada entre els llibreters de vell. Per als *Tirants* vegeu Palau 1954-55, VIII: 318-319 ítems 156460-156476.

2. Brunet treballà en el manual al llarg de la seva vida, revisant-lo i ampliant-ho. Les edicions que es publicaren en vida del bibliògraf son les següents: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres, contenant 1° un nouveau dictionnaire bibliographique... 2° une table en forme de catalogue raisonné... par J.-C. Brunet, fils...* a la qual seguiren les *Nouvelles Recherches bibliographiques pour servir de supplément au Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, Paris, Silvestre, 1834, 3 vol. in-8°, reeditant-se anys després el *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, cinquième éd. originale entièrement ref. et augm. d'un tiers par l'auteur, Paris, Firmin Didot frères, 1860-1865, 6 vol.; in-8° et son supplément.

3. El 20 d'abril de 2013, Christie's subhastà la biblioteca d'un bibliòfil espanyol (Isidoro Fernández, 1878-1963) (<https://www.christies.com/en/auction/auction-8358-csk>) en la biblioteca del qual hi havia un centenar d'edicions del segle XVI, entre elles una *Celestina* de Rojas de 1595 sortida de l'oficina plantiniana (<https://go.uv.es/4st110R>), i un *Cancionero general* d'Hernando del Castillo imprès a Anvers per Philippo Nucio en 1573 (<https://go.uv.es/ToE4hlG>).

Val a dir que fou Salvà qui elaborà un cànon per al llibre antic, una sèrie de regles per conèixer el valor intrínsec i permanent de les edicions antigues: (1) els introbables: llibres que foren impresos i dels quals no es té notícia que es conservi cap exemplar; (2) els que estan representats per pocs exemplars; (3) els que només es venen rarament perquè són pocs els col·leccionistes que els posseeixen; (4) les obres publicades entre 1560 i 1610; (5) els “escassos”, de tirades curtes o esgotades i que es troben per casualitat, obres impreses modernament, bona part dels quals han estat destruïts per alguna circumstància fortuïta; (6) els impresos en pergami o en gran foli; (7) els “libros en lemosin y vascuence, ó los escritos en algunos de los dialectos de América” (Salvà 1872, I: xii-xiv).

És precisament aquest decàleg el que dona resposta a, d’una banda, el perquè de la tria d’obres catalanes presents a Amèrica i, de l’altra, que apareguin com a obres “en lemosin” (el setè punt de Salvà). Són edicions de la segona meitat del s. XVI (sempre ens havia cridat l’atenció que hi hagués tan pocs exemplars de les edicions de 1511 *princeps*, 1514, 1517, 1520, 1527, 1535 i 1540 del *Cancionero general*, en comparació amb les de 1557 i 1573). Són els *Cancioneros* peces fonamentals per a una biblioteca segons Salvà, i el mateix passa amb els llibres de cavalleries (punt 3r), i hauríem d’afegir amb tota la literatura lligada al *Quijote*. De fet, si hi ha un llibre de cavalleries per sobre de tots els altres, aquest és el *Tirant lo Blanc*, una de les poques obres que s’hi va salvar de l’escrutini del capellà. La gran acollida i el prestigi de què gaudí l’obra cervantina arreu d’Europa entre els segles XVII i XX, incitaren a molts bibliòfils a voler atresorar en la seves biblioteques particulars no només exemplars del *Quijote*, sinó també de tots aquells llibres de cavalleries que havia llegit el vell Hidalgo de la Manxa i que havien trastocat el seu pensament (Sedó Peris-Mencheta 1948; Sánchez Espinosa 2016).

El *Catálogo* de Salvà és, realment, una bíblia per al col·leccionista de llibres. No només es descriuen les obres o s’ofereix informació sobre si són inèdites i rares, sinó que també s’avaluen les condicions en què es troben els exemplars existents i la seva quantitat. De vegades els comentaris de Salvà provoquen que es tendeixi a comprar una edició més tardana abans que una anterior, en dir que la segona és encara més rara que la primera.

Pel que fa a l’obra que ens ocupa, el *Tirant lo Blanc* i pel que fa al criteri de “rarsa”, Salvà el situa sota la regla segona pels pocs exemplars existents quan redactà el *Catálogo*: “el *Tirant lo Blanc*, impreso en Valencia (para mí todavía es más rara la edicion de Barcelona, que nunca he visto, y la traduccion castellana de que solo conozco un ejemplar en Lóndres” (1872, I: xiii). Quant al preu que podia arribar a tenir una obra d’exemplars escassos com aquesta, el llibreter assenyala:

A pesar de la anterior clasificacion nunca se debe perder de vista, que el precio de un libro pende de su rareza respecto de otro de su classe, ó de su rareza combinada con el interes que inspire el contenido de una obra si la comparamos con otra. En atencion á lo primero, puestos en una venta el *Tirant lo Blanc* de la primera edicion de 1490, el de la de Barcelona de 1496 (*sic*), ó la traduccion castellana del mismo de 1511, no sabria por cuál dar mayor precio, porque como he dicho ántes, del primero conozco tres ejemplares, miéntras que del segundo y tercero solo sé que exista un ejemplar y ambos están faltos” (Salvà 1872, I: xiv).

Abans de la publicació del catàleg de Salvà, al mercat del llibre hi havia una determinada oferta, i el que es pot comprovar és que després de 1872 resulta molt fàcil trobar als catàlegs de llibreters obres que compleixen les exigències enumerades per Salvà perquè un llibre tingui valor. Les seves

en les descripcions dels quals hom pot llegir les referències a aquests llibreters, així com veure reproduïdes les seves consideracions sobre aquestes obres.

opinions van fer aflorar exemplars que, d'una altra manera, no s'haurien ni considerat i segurament haurien desaparegut perduts en racons oblidats de biblioteques i cases nobles.

3 Les edicions del *Tirant* entre els bibliòfils del s. XIX

“Llevadle a casa y leedle” (Cervantes, *Don Quijote*, cap. VI).

Aquest panorama sobre la bibliofília del s. XIX i primera meitat del XX ha de servir per situar-nos en l'ambient que va propiciar la sortida a la venda dels exemplars de les dues edicions del *Tirant lo Blanc* (1490 i 1497), quan ambdues van entrar de ple en el mercat del llibre, cap als anys que Salvà redactava el seu catàleg. A més a més, en aquesta obra s'apleguen diversos dels criteris de Salvà perquè un llibre tingui valor: són incunables, estan escrits en *lemosín*, són llibres de cavalleries i, podríem afegir que es tracta d'edicions que van esdevenir fonamentals en la formació del personatge de Cervantes. Quan el capellà havia trobat en ell “un tesoro de contento y una mina de pasatiempos” i, per tant, creia que bé valia la pena recomanar la seva lectura al barber i salvar-lo així de les flames, aquest personatge no podia imaginar, però, que el gran elogi a l'obra de Martorell, alhora que augmentava la popularitat del llibre, condemnava a un periple llarg en mans de bibliòfils i llibreters de vell els pocs exemplars que es van lliurar de la mala fama dels llibres de cavalleries. Aquesta “rarsa” també assegurava que els pocs exemplars que poguessin aparèixer en el mercat assolirien un alt preu en les vendes de llibre antic i que la seva història seria llarga.

Com sabem, del *Tirant lo Blanc* es van publicar dues edicions: la *princeps* el 20-11-1490 a València per Nicolau Spindeler, i la segona a Barcelona, per Pere Miquel i acabada per Diego de Gumiel el 16-9-1497. Amb tirades originals de 715 i 300, respectivament, són pocs els exemplars conservats.

De la primera se'n preserven quatre:

London: British Library	G. 11383	BITECA manid 1754
València: Universitària	Inc. 39	BITECA copid 1161
New York: Hispanic Society	Inc. Tirant lo Blanc València 1490	BITECA copid 1160
Barcelona: Biblioteca de Catalunya	2-V-5 (frg.)	BITECA copid 1129

De la segona es preserven els tres exemplars següents, incomplets els barcelonins:

New York: Hispanic Society	Tirant lo Blanc (sense signatura)	BITECA manid 1755
Barcelona: Biblioteca de Catalunya	2-V-3	BITECA copid 1220
Barcelona: Biblioteca de Catalunya	2-V-4	BITECA copid 3011

No hi ha indicis per suposar que s'hagi perdut cap exemplar en circulació a mitjan s. XIX. Les variants en les descripcions (en nombre de folis, folis perduts, etc.) es deuen a errades dels catalogadors, que de vegades tenen una llarga tradició textual (Bonsoms 1907: 54-63 i apèndix 3).

Ja hem vist que tot bibliòfil maldava per aconseguir exemplars únics, i si, com és aquest cas, es tractava de dues edicions incunables i rares, el somni era arribar a tenir-ne un exemplar de cadascuna. Això era una tasca gairebé impossible, com li va assegurar Pasqual de Gayangos a José de Salamanca y Mayol (Rodríguez de la Torre 1996: 275); però només gairebé, ja que, com veurem

tot seguit, al s. XIX el Marqués de Salamanca els tenia i, a finals del s. XIX, A. M. Huntington es va fer amb ambdós.

4 Viatge dels *Tirants* des de València i Barcelona fins a la Hispanic Society of America

“No hay duda de que Ud. y yo perseguimos el mismo ideal”
(Bonsoms a Huntington, carta del 9/03/1903, Socias Batet
2016: 185).

El 30 de gener de 1903, uns cinc anys abans de llegir el seu discurs d'ingrés en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Isidre Bonsoms i Sicart, un dels bibliòfils catalans amb una de les col·leccions cervantines més prestigioses de començaments de segle, escrivia a Archer Huntington proposant-li un intercanvi llibresc del que, si acceptava, no hauria d'empenedir-se:

Como no hay duda que Cervantes con su *Quijote* contribuyó mucho a que no se escribieran más aquellas patrañas llamados libros de caballerías y que tanto deleitaron a nuestros abuelos, quiero añadir a mi colección cervántica todos los libros de caballerías que me sea posible conseguir, escritos en castellano o en catalán. Poseo ya un número bastante crecido de ellos y entre otros el ejemplar único de la traducción al castellano del *Tirant lo Blanch* de Valladolid, 1511. Si no me han informado mal, Ud. compró a Quaritch una edición *princeps* en catalán, Valencia 1490. Si es esto cierto, y por más que ya me figuro que todo libro que entra en su biblioteca no sale para ser vendido, me voy a permitir proponer a Ud. un cambio que podría, como espero, ser de su agrado (Socias Batet 2016: 183).

Huntington, a través de la resposta datada el 21 de febrer del mateix any, declinà molt amablement l'oferta de bescanviar l'exemplar tirantià pel manuscrit del *Decameró* de Boccaccio, única còpia servada de la traducció catalana (BITECA manid 1369), a més d'altres manuscrits i edicions que Bonsoms hi feia constar en nota adjunta. Entre els exemplars oferts es trobaven el *Cercapou* i l'*Scala Dei* d'Eiximenis (“en perfectísimo estado. El primero rarísimo”) i diversos llibres impresos entre els quals alguns llibres de cavalleries (Socias Batet, 2016: 184-185). Ni tan sols la nòmina d'erudits que havien consultat i estudiat el manuscrit del certaldès a la biblioteca Bonsoms animà a l'americà a cedir a l'intercanvi: Huntington no volia obres traduïdes, tot i que fossin *unica* (ibid. 217). L'adquisició del *Tirant* de 1490 l'havia animat a crear la seva pròpia col·lecció de cavalleries (“When I bought the *Tirant* from Quaritch I did not have a single rare example of books of chivalry, but since that time I have been making every effort to strengthen my library in this department”, ibid. 217).

En 1907, al seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Isidre Bonsoms abordà la història del llibre que li treia la son, el de l'exemplar preuat que no va poder aconseguir. La ponència, dedicada a l'estudi dels exemplars que es conservaven en el seu moment del *Tirant*, les seves diferències i les col·leccions per les quals havien passat (Bonsoms 1907: 9-137), oferia les primeres informacions contrastades sobre la procedència de l'exemplar de la *princeps* que descansava en les prestatgeries de la llavors recentment inaugurada Hispanic Society of America.

4.1 L'editio princeps i la peripècia de l'exemplar d'Itàlia

“... connu sous le nom d'exemplaire de la Sapienza, son odyssee est des plus curieuses” (Legrand 1909: 135).

A inicis del segle XVI l'interès pel *Tirant* era manifest entre les grans dames italianes, essent una de les primeres lectores conegudes Isabella d'Este, per matrimoni unida a Giovanni Francesco II de Gonzaga, marquès de Mantua. Isabella, el desembre de 1500, demanava en préstec a Antonia del Balzo, senyora de Bozzolo i familiar de la marquesa, l'exemplar que feia poc aquesta havia adquirit a Nàpols i que, amb certa molèstia, hauria de prestar a Isabella, car només havia pogut llegir-ne unes poques pàgines. És probable que no arribés a deixar-l'hi, perquè el 13 de gener de 1510 la d'Este sol·licitava a Iacopo d'Altri, secretari del seu marit, que li aconseguís un exemplar del *Tirant*, que possiblement sigui el que figura a l'inventari: “un libro de Tirante lonblanch (*sic*) in spagnolo in foglio coperto di coramo rosso” (Riquer 1996: 248-250; Luzio-Renier 1899: 11-12;; Luzio-Renier, 1903: 75 ítem 5; Gesiot 2015: 190-191; Richardson 2012: 306-317). Isabella fou una gran lectora de llibres de cavalleries i la seva afició la dugué a voler adquirir el llibre i a encarregar la traducció de l'obra de Martorell a l'italià (De Rosa 2000). Possiblement arribà a través d'ella com a regal llibresc l'exemplar que ens ocupa, ja que la primera possessora coneguda és Francesca Freschi, les armes de la qual decoren el marge inferior del f. arr.

Imatge 1. Armes de Francesca Fieschi Gonzaga. *Tirant* 1490 © New York: Hispanic Society of America

No hem pogut encara aclarir per quines vies arribà l'exemplar dels Fieschi Gonzaga fins als prestatges de la Biblioteca Alessandrina, nom amb què es coneixia la Biblioteca del Col·legi de la Sapienza, fundada l'any 1667.⁴ En les seves dependències consultaren l'exemplar del *Tirant* el canonge A. Bastero i Lledó (1675-1737), qui residí a Roma entre 1709 i 1724 (Bastero 1724, I: 26) i no fou l'únic que en va tenir l'ocasió, car Fr. Isidro Hurtado, que també era a Roma, va redactar una “noticia bibliográfica” per al P. Francisco Méndez (1796: 72; 1861: 37-39); i també l'havia vist R. Diosdado, ja que així ho afirma al seu *Breve examen* (“Yo he visto este libro en la Biblioteca Alejandrina”, 1863 [1793]: 73). Sembla ser que també en G. Ticknor el veié entre 1856 i 1857. Fou, no obstant, molt possiblement, a través de Pascual de Gayangos que la ubicació de tan rar exemplar

4. L'Alessandrina fou fundada pel papa Alessandro VII (Fabio Chigi) com a biblioteca de l'Studium Urbis de la universitat de Roma. Els primers fons que rebé la institució foren els duplicats de la biblioteca Chigiana (1644), 423 duplicats de la biblioteca Vaticana i, finalment, part de la biblioteca dels ducs d'Urbino (1666). Vegeu: <https://alessandrina.librari.beniculturali.it/la-storia/> [checked: 01-12-2021].

va arribar fins al Marquès de Salamanca, qui, aprofitant la seva influència i bones relacions amb la institució vaticana, i en particular amb el papa Pius IX, aconseguí fer-se no només amb aquest exemplar, sinó també amb altres llibres de cavalleries que custodiava llavors La Sapienza. De la seva compra, que requerí de diverses gestions diplomàtiques, se n'encarregà el general Fernando Fernández de Córdoba, Marqués de Mendigorría (1809-1883) (Bonsoms 1907: 41-48; Bayonas 2011; Rodríguez López-Brea 2018). Dissuadí a la institució romana de la seva venda amb arguments moralistes que ens són familiars i que tenen a veure amb la nocivitat que la lectura de la col·lecció cavalleresca suposava per als estudiants, i amb com el benefici econòmic del traspàs, que ascendí a 8000 *soldi*, podia revertir en l'adquisició de llibres més adequats per a la formació dels universitaris (Vitaletti 1918: 131 ítem 39). La negociació, que requerí de la conformitat del Papa Pius IX (entre 1846 i 1878) i del cardenal Lodovico Altieri (1805-1867), arxicanceller de La Sapienza i, en conseqüència, responsable del Col·legi, es resolgué en favor del Marquès de Salamanca per a qui el 6 de setembre de 1861 es formalitzava la corresponent escriptura de venda de 31 llibres de cavalleries, integrant d'aquesta manera el *Tirant* de 1490 a la biblioteca de la seva finca de Los Llanos a Albacete (Bonsoms 1907: 46; Fernández Bremón 1883: 62, Rodríguez de la Torre 1996: 274-276).

4.2 La ruta a través d'Europa fins a Londres

L'exemplar *princeps* del *Tirant* fou pocs anys admirat pel Marquès de Salamanca i els seus convidats a les tertúlies que organitzava a la seva biblioteca. Els negocis fallits i les adversitats econòmiques que aquells comportaren acabaren per privar al marquès de la seva fortuna, i es va veure obligat a vendre's peces pictòriques i arqueològiques en subhastes organitzades per ell mateix i realitzades a París l'any 1867 (Martínez Olmedilla 1929; Tedde de Lorca 2018; Museo Salamanca 1867: 214). A les pintures i altres artefactes artístics seguiren els llibres de la biblioteca, i en particular la col·lecció de llibres cervantins, tal i com havia pronosticat la *Revista de Bellas Artes* en 1867, de manera que, les obres que havia reunit animat pel seu cunyat, Serafín Estébanez Calderón, amb qui compartí la passió pels llibres, i per en Gayangos, foren posades a la venda en 1873 ofertant-les a un prestigiós llibreter. La biblioteca fou transportada a Londres i venuda en subhasta pública del 28 de febrer al 4 de març de 1887, i els llibres de cavalleries foren comprats en bloc per Florentin-Achille Seillière (1813-1873), qui els incorporà a la biblioteca del *château* de Mello, una de les seves propietats a prop de París (Fontaine 2013, 2014).

4.3 El viatge transatlàntic

“This is, therefore, the only copy which will ever occur for sale”
(Sotheby, Wilkinson & Hodge 1887: 137).

És precisament en algun moment dels catorze anys que el *Tirant* romangué a les prestatgeries del baró de Seillière, quan l'exemplar fou relligat novament i adquirí l'enquadernació que conserva encara avui dia. Confia Seillière tan desitjat i preuat volum als prestigiosos relligadors Chambolle-Duru; Marius Michel, un dels més importants dauradors dels segles XIX-XX, s'encarregà de l'acabat amb ferros en or.⁵ No va ser aquesta la única sortida de l'exemplar del *château* del baró: el 1878

5. En el catàleg de la tercera venda de Mello, es descriu la relligadura: “beautifully bound in red morocco, the inside richly gilt tooled, g. e. by Chambolle-Duru and Marius Michel doreur, in a brown morocco case” (Sotheby, Wilkinson & Hodge 1887: 137 ítem 1044).

el *Tirant* fou mostrat a l'Exposició Universal celebrada a París, en la secció espanyola del Museu Retrospectiu ubicat al Palau del Trocadero (Ruble 1879: 59 ítem 118).

A la mort del de Seillièrre, Sotheby, Wilkinson & Hodge van posar a la venda a París l'any 1887 la Biblioteca de Mello, en el primer catàleg de la qual figurava el *Tirant lo Blanc* (1887: 137 ítem 1044). L'afamat llibreter Bernard Quaritch (1819-1899) (Ricci 1930: 158-168) es va fer amb l'exemplar per £605 però, observant que aquest contenia el setè full del quadern S en facsímil, el va retornar. No es tractava, per tant, d'una còpia perfecta perquè presentava un error que fou subsanat durant l'enquadernació pagada pel de Saillièrre ("This error arose from the fact that the two leaves were misplaced, when, however, the volume was rebound this fault was rectified, the book being quite perfect" (Ricci *ibid.*). Com recorda Bonsoms, els venedors, "aleccionados (...) por los disgustos que les ocasionó su poca sinceridad al publicar el Catálogo de la subasta del año 1887, hicieron constar, en el que se anunciaba la tercera y última venta pública de los libros del difunto barón, que el *Tirant* que presentaban tenía y tiene parte de una hoja en facsímil" (1907: 48). Tornà a comprar el volum Quaritch, adquirint-lo aquesta segona vegada per 10.500 francs francesos, estalviant-se, respecte de la primera compra, uns 4.525 francs, segons estipulà Bonsoms (*ibid.*).

Quaritch, que des del 1878 havia aconseguit reunir una col·lecció de valuosos llibres d'Espanya,⁶ publicaria uns anys després, en 1895, un dels seus catàlegs de venda més magnífics i celebrats, la *Bibliotheca Hispana*, compilat pel bibliògraf del llibreter, Michael P. Kerney (1895), on oferia llibres en castellà, català i portuguès i, entre ells, la primera edició del *Tirant lo Blanc*. Sota l'epígraf de "Spanish Provençal Literature (Limosin, Valencian, Catalan)", s'anunciava a la pàgina 164, ítem 1580, en lletres grans, destacant "First Edition" en negretes; la descripció de l'incunable posava l'accent en la seva extrema raresa ("Original edition, of extraordinary rarity", *ibid.*), i indicava l'escàs número d'exemplars conservats (British Museum, Universitat de València i "a third which had belonged to the Royal Library at Lisbon before it came (somehow) into the hands of the banker Salamanca, and which is probably once more in its original home", essent, com afirma en descriure la relligadura, l'exemplar de Seillièrre, *ibid.*),⁷ a més del caràcter incomplet dels altres dos exemplars. El fet de dur un foli facsimilat ("The lower part of the leaf s7 has been made up in facsimile", *ibid.*) o l'excés preu que el llibreter demanava per l'exemplar, impedí una venda immediata de l'incunable. Encara apareixeria publicat en un altre catàleg el 1897, amb la mateixa descripció i preu (Monuments 1897: 222-223 ítem 475). Finalment, Archer M. Huntington l'adquirí per integrar-lo en el seu fons cavalleresc. El 1900 escrivia Bonsoms a la llibreria situada al 15 de Picadilly a Londres per encarregar el volum. Malauradament, la seva oferta arribava tard.

MARTORELL, Joanot, <i>Tirant lo Blanc</i> . València: Nicolau Spindeler, 20-11-1490	
	↓
1500	Antonia de Balzo
	↓
1510-1539	Isabella d'Este (1474-1539) ∞ Giovanni Francesco II de Gonzaga, Marquès de Mantua
	↓
	Francesca Fieschi (...-1528) ∞ Ludovico Gonzaga, Conde de Rodigo

6. Penny reporta (1965: x) que Edward Fitzgerald escrivia a James Russell Lowell que Quaritch de Londres "had pretty well ferreted worth-while books out of Spain".

7. Kerney segurament estava al corrent del préstec de l'incunable al Marquès de Salamanca i de les gestions realitzades pel govern portuguès per a la restitució de l'exemplar.

	↓
¿?-1860	Biblioteca Alessandrina de Roma
	↓
1860-1873	José de Salamanca y Mayol
	↓
1873-1887	Achille de Seillière
	↓
1887	Bernard B. Quaritch
	↓
1887-1893	Sotheby, Wilkinson & Hodge
	↓
1893-1897	Bernard B. Quaritch
	↓
1895	Archer M. Huntington
	↓
1907	Hispanic Society of America

4.4 L'edició de 1497 i l'exemplar documentat a França

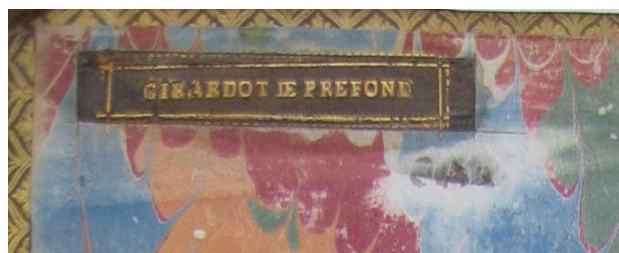
“Le diable emporte les emprunteurs de livres”
(Talleyrand des Réaux, 5-6: 55)

El primer possessor que coneixem de l'incunable de 1497 fou Daniel Dumonstier (1574-1646). La seva marca de propietat de l'exemplar està escrita a mà a tinta al foli 2va: “Ce livre Est a Daniel Dumonstier”. Hom pot també distingir-ne una segona, si bé amb dificultat perquè es va intentar eliminar el nom, escrita damunt de la caplletra pintada al f. A 2r, capital habitada que probablement hem d'atribuir al mateix Dumonstier. Personatge gairebé desconegut avui dia, el parisenc provenia d'una família de dibuixants important vinculada a la cort reial. El francès, molt reputat i reconegut en el seu temps com el més excel·lent dibuixant *au crayon* d'Europa, fou el retratista reial al palau del Louvre (Lecœur 2006). Apassionat de la literatura, especialment de la poesia, el seu gust lector també s'inclinà pels llibres de cavalleries, esdevenint un dels primers col·leccionistes del gènere (Conihout 2009, 2012, 2015). Tot i que no es conserva l'inventari aixecat a la seva mort, i tampoc sembla pas haver existit un catàleg redactat per a la venda *postmortem*, Dumonstier llistà un *Catalogue de tous mes romans* en un dels folis de guarda del seu exemplar de l'*Ariosto* en el que es registren 81 títols de llibres de cavalleries, entre els quals 14 espanyols. El *Tirant lo Blanc* figura sota l'epígraf “Catalogue des Espagnols”, del qual només es proporciona, com de la resta de llibres de la col·lecció, el títol: “Tirant el bianco” (238).

Il·lustració 2. Ex-libris de Daniel Dumonstier i inicial habitada © New York: Hispanic Society of America

Després de la mort de Dumonstier l'any 1676, la seva biblioteca sortí a subhasta. Desconeixem qui comprà l'exemplar en aquell moment perquè no hem trobat que aparegui en les mans de cap col·leccionista gairebé un segle més tard, quan l'exemplar del *Tirant* fou adquirit per un dels més destacats bibliòfils del segle XVIII: Paul Girardot de Préfond (1722-1785) (Fontaine 2019). Com en el cas de Dumonstier, existeixen poques dades precises de la vida i dels orígens de Girardot de Préfond. De posició benestant, fou fill d'una família protestant que s'havia dedicat al comerç de la fusta. Reuní una importantíssima biblioteca i el fet que fos un reconegut llibreter, Guillaume-François de Bure, especialitzat en llibres antics,⁸ qui es fes càrrec de la confecció del catàleg de la col·lecció i de la venda no és casual i diu molt del caràcter de la biblioteca i de les expectatives que suscitava (Lutz-Péoc'h 2015). La seva col·lecció havia d'haver estat tan destacada que Brunet va citar, al *Manuel du libraire*, algunes còpies d'obres que li van pertànyer; hi subratllava la seva raresa i, sobretot, la preciositat de les seves enquadernacions que, com altres exemplars d'aquesta col·lecció, duen el nom de Girardot de Préfond estampat en or a l'interior de la coberta anterior. I també el trobem gravat al *Tirant*.

Il·lustració 3. Ex-libris de Préfond, interior de coberta © New York: Hispanic Society of America

El col·leccionista francès va muntar successivament dues biblioteques, la primera de les quals sortí a la venda el 1757 pel seu desig de crear una nova col·lecció millor escollida que la primera en la qual, desafortunadament, no tenia cabuda el nostre exemplar. En efecte, el *Tirant lo Blanc* figura al

8. Segons Bas Martín: "En París los escasos libreros dedicados al libro español se agruparon en la mítica *rive gauche*, y en torno a tres libreros principalmente, Antoine Claude Briasson, Guillaume De Bure, y Louis Théophile Barrois. Sus Catálogos fueron los que más libros españoles contenían, y la mejor fuente para conocer la presencia del libro español en la ciudad" (2017: 123).

catàleg preparat per De Bure el jove sota l'ítem 917: "Roman del Cavallero Tiran-Blanc. *Barcelona, 1497. in-fol. M. B. Edition originale. Rare.*" (1757: 131) i es vengué per un preu de 79.19 lliures.

L'exemplar passà llavors a les mans de Jean-Baptiste Pàris de Meyzieu (1718-1778), bibliòfil i membre de la rica família dels germans Pàris, financers de renom durant l'Antic Règim (Clarke 1819: 486-491). Meyzieu, conseller al Parlament i antic *interdit* de l'École Royal Militaire, fou possessor d'una biblioteca reunida al llarg de 40 anys, en la qual es privilegiava l'entrada d'edicions dels primers anys de la impremta i d'inicis del s. XVI (Catalogue Pàris de Meyzieu 1779: iii; Hoefner 1862, vol 39: 208). El mateix Meyzieu redactà el catàleg de la biblioteca (*Bibliotheca elegantissima Parisina*) i l'any següent a la seva mort, esdevinguda el 1778, es preparà un altre catàleg per a la venda, on trobem descrit l'exemplar del *Tirant* sota l'ítem 1588: "Cavaller Tirant lo Blanch. Traduit de Angles en Lengua Portuguesa, per Cavaller Martoren [sic]. *Barcelona. 1497. In-fol. m. v. Edition originale. V. Bibl. inst. N° 3827*" (Catalogue Pàris de Meyzieu 1779: 139) (Gatch 2011).

4.5 *El viatge de París a Londres i el retorn al continent (Portugal i Espanya)*

"Portanto, pergunto ao Snr. Ministro aonde se acha actualmente o livro *Tirant lo Bianch*? Aguardo a resposta de S. Ex.ª e por ora nada mais direi"

(Vescomte de Fonte Arcada. Carvalho 1904: 128 doc. 24).

La venda de la biblioteca Paris de Meyzieu produí uns beneficis de 54.000 lliures franceses, i l'exemplar del *Tirant* es va vendre per 72.⁹ Aquest cop l'incunable fou adquirit pel reverend gal·lès Thomas Crofts (1722-1781), col·leccionista altament distingit i que "possessed a most rare and critical knowledge of books" (Clarke 1819: 429). *Fellow* de la Royal and Antiquary Societies, la seva rica biblioteca contenia, com es pot comprovar a partir del catàleg de venda (Bibliotheca Croftsiana 1783), 530 llibres espanyols o de temes espanyols (Sánchez Espinosa 26: 116-124). L'exemplar no tingué pràcticament temps d'agafar la pols que es va acumulant amb el pas dels anys en el tall superior dels llibres, perquè dos anys després de l'adquisició del *Tirant*, moria Crofts i la seva biblioteca era subhastada per Peterson en 1783. Les novel·les en espanyol foren venudes el 5 de maig. El *Tirant* passà a mans del diplomàtic portuguès Luís Pinto de Sousa Coutinho, vescomte de Balsemão (1735-1804) (Pereira i Rodrigues 1906), per 17 guinees (17 lliures i 17 *shillings*, Clarke 1819: 437), un preu elevat per a l'època, donada la seva condició, en aquell moment, d'únic exemplar al món de la segona edició (Ricci 1930: 52, 56; Clarke 1819: 429-438; Sánchez Espinosa 2016: 121).

Sousa, que havia estat residint a Londres bona part de la seva vida com a ministre d'extersiors portuguès, retornà a Lisboa, on morí en 1804. La seva biblioteca, fins allà on sabem, fou venuda pels seus successors, i la va comprar i taxar el llibreter Costa Paiva, qui vengué l'exemplar del *Tirant* a la Biblioteca Pública de Porto, on fou registrat amb la signatura L-12-22. Al catàleg, redactat per Carvalho l'any 1904, es recullen els documents que permeten resseguir una de les històries més rocambolesques que sacsejà la vida política de Portugal: la del préstec de l'incunable en 1859 i la seva ja definitiva pèrdua quan, extingit el termini de reintegració del volum a la biblioteca, aquest mai no arribà a efectuar-se. La desaparició del raríssim exemplar es convertí en una qüestió d'estat i fou motiu de discussió en seu parlamentària; esdevingué tot un escàndol públic que recolliren els

9. L'exemplar del catàleg de la Public Library de Nova York (<https://go.uv.es/Yx45wYo>) té anotats als marges els preus de venda, realitzats pel propietari qui, segurament, atendria la subhasta duta a terme en dos períodes, el primer entre el 15 de febrer i l'1 de març del 1779, i el segon entre el 13 d'abril i el 12 de maig del mateix any.

diaris d'un costat i l'altre de la frontera.¹⁰ Tot s'inicià quan, sol·licitat pel Ministeri del Regne en 3 de desembre de 1859 i 5 de gener de 1860, el volum fou transferit des d'Oporto a Lisboa, sense que a la documentació s'explicités una finalitat clara sobre la intenció d'aquesta petició (“livro ... o qual serà devolvido apenas tiver satisfeito o fim para que é requisado”, Carvalho 1904: 111 doc. 1). En parlament i en la sessió de 30 de març de 1860, el Vescomte de Fonte Arcada demanà paraula per presentar un requeriment que exigia que fos jutjat urgent, i pel qual sol·licitava al Govern sobre l'afer *Tirant*, i preguntava si aquest ja havia estat retornat a la biblioteca de la ciutat de Porto (Carvalho 1904: 124 doc. 20, extracte de la sessió de la cambra *dos dignos pares*). Sigui com sigui, encara fou motiu de discussió fins que l'any 1887, es va concloure que l'exemplar havia estat prestat al marquès de Salamanca, a través del mariscal duc João Carlos de Saldanha e Daun, amb la intenció de fer-ne un fàcsimil. Les següents notícies que es tingueren a Lisboa sobre el parador del volum foren decebedores i confoses: els llibreters Sotheby, Wilkinson & Hodge l'havien posat a la venda el 1887, i l'havia adquirit un altre llibreter, Quaritch, que l'oferia per 500 lliures en el seu catàleg 148 de febrer de 1895.¹¹

Tot sembla apuntar, doncs, que entre 1860 i 1873, obraven en poder del Marquès de Salamanca, suposadament, els incunables valencià i barceloní del *Tirant lo Blanc*. Pascual de Gayangos els havia descrit tots dos per a l'*Ensayo de una biblioteca de libros raros y curiosos* (Gallardo 1863, I: 1191-1192 ítems 1217 i 1218), perquè en ambdues descripcions consta que aquestes havien estat fetes a partir dels exemplars de la “Bib. del Excmo. Sr. D. José de Salamanca”.

4.6 De nou a les Illes Britàniques i viatge transatlàntic

“Por tanto S. M. la Reina Gobernadora (...) se ha servido mandar que ningún pretexto permita V. S. extraer de la Península para el extranjero ni provincias de Ultramar pinturas, libros ni manuscritos de autores españoles sin expresa Real orden que lo autorice” (*Gazeta de Madrid*, nº 878, 1 de maig de 1837)

La fallida del banquer a què més amunt ens referíem, hi arrossegà la venda d'aquest exemplar prestat, i se subhastà l'edició de 1497 amb la resta de les novel·les cavalleresques. Quaritch el vengué a A. M. Huntington i aquest l'incorporà cap al 1907 a la biblioteca de la Hispanic Society of America.

	MARTORELL, Joanot, <i>Tirant lo Blanc</i> . Barcelona: Pere Miquel, 16-9-1497
	↓
1574-1646	Daniel Dumonstier
	↓
?-1757	Paul Girardot de Préfond
	↓

10. Vegeu, per exemple, la nota de premsa en el *Diario de Barcelona*, núm. 121, corresponent a l'edició de matí de dilluns 30 d'abril de 1860, p. 4009, fent-se ressó de la desaparició del *Tirant* de la biblioteca d'Oporto: <https://go.uv.es/oTNfXHn>.

11. Vegeu Bonsoms (1907), Serís de la Torre (1925) i extractes de la documentació de l'afer *Tirant* en el catàleg d'incunables de Carvalho (1904: 110-136 ítem 195).

1757-1779	Jean-Baptiste Pâris de Meyzieu
	↓
1779-1783	Rev. Thomas Crofts
	↓
1783-1804	Luís Pinto de Sousa Coutinho, vescomte de Balsemão
	↓
1804?-1860	Biblioteca pública municipal d'Oporto
	↓
1860-1873	José de Salamanca y Mayol
	↓
1887	Sotheby, Wilkinson & Hodge
	↓
1887	London, B. Quaritch
	↓
1887	Archer M. Huntington
	↓
1907--	Hispanic Society of America

5 Conclusions

Com hem pogut veure, el *Tirant* interessà inicialment per la seva lectura, que feia les delícies d'homes i dones, per les gestes heroiques i les relacions amoroses viscudes pels seus protagonistes. Amb el pas dels anys, però, l'obra de Martorell es convertí en un objecte de luxe que responia al caprici i bibliomanies d'hispanistes o simples col·leccionistes amb diners suficients com per recrear i reunir la biblioteca que ocupava l'oci del de la Manxa. Els dos incunables descansen del seu periple per Europa en la biblioteca de Nova York d'aquell que volgué deixar descansar, finalment, l'heroi. Vale.

6 Agraïments

Vagi el meu etern agraïment a Glòria Sabaté i Marín, per la seva atenta lectura d'aquest treball i les seves sàvies observacions. Agraeixo també a John O'Neill, curador de manuscrits i llibres rars de la Hispanic Society of America, la seva professionalitat i amabilitat durant les visites de recerca de BITECA, posant a la nostra disposició tots els manuscrits i edicions d'obra catalana medieval que preserva la institució novaiorquesa. El meu reconeixement al personal de la biblioteca del Grolier Club de Nova York, que van atendre molt diligentment la nostra sol·licitud i ens van permetre consultar tots els catàlegs de subhastes que han fet possible la reconstrucció d'aquest llarg periple dels exemplars dels *Tirants*. Finalment, agreixo als avaluadors d'aquest treball els seus suggeriments que han contribuït en gran manera a millorar aquest article.

7 Obres citades

- Allen, Frederick Lewis. 1949. *The Great Pierpont Morgan* (New York: Harper & Brothers Publishers)
- Avenoz, Gemma; Soriano, Lourdes. 2011. 'Sixteenth-Century Editions of Medieval Catalan Works in North American Collections', *Papers of the Bibliographical Society of America*, 105.1: 5-31 <<https://doi.org/10.1086/680751>>
- Avenoz, Gemma; Soriano, Lourdes. 2016. 'Lectors de Pere Miquel Carbonell, cronista', in *Pere Miquel Carbonell i el seu temps (1434-1517)*, ed. by Alejandra Guzmán Almagro, Xavier Espluga and Maria Ahn (Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres), pp. 109-134
- Bas, Nicolás. 2017. 'Así nos vieron: libros españoles en la Europa del siglo XVIII (París y Londres)', in *Del autor al lector: el comercio y distribución del libro medieval y moderno*, ed. by Manuel José Pedraza Gracia, Yolanda Clemente San Román and Nicolás Bas Martín (Zaragoza: Universidad de Zaragoza), pp. 111-143
- Bastero, Antonio. 1724. *La crusca provenzale, ovvero, Le voci, frasi, forme, e maniere di dire...*, 3 vols (Roma: Antonio de' Rossi) <<https://go.uv.es/82QoOGm>>
- Bayonas, Andrés. 2011. 'Galería de presidentes: Fernando Fernández de Córdoba, Marqués de Mendigorría', *Casino de Madrid*, 65: 25-30 <<https://go.uv.es/1pqHS42>>
- Bell Library. 1981. *The James Ford Bell Library: An Annotated Catalog of Original Source Materials Relating to the History of European Expansion, 1400-1800* (Boston: G. K. Hall & Co.)
- Bibliotheca Croftsiana. 1783. *Bibliotheca Croftsiana: A Catalogue of the Curious and Distinguished Library of the late Reverend Thomas Crofts* (London: Samuel Paterson) <<https://archive.org/details/bibliothecacroftoopate>>
- BITECA. 1989-. *Bibliografía de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*, ed. by Gemma Avenoz, Lourdes Soriano and Vicenç Beltran (Berkeley: University of California) <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/search_ca.html> [checked 24-01-2022]
- Bonsoms y Sicart, Isidro. 1907. *La edición príncipe del 'Tirant lo Blanch': discurso leído en la RABLB en la recepción pública de Don Isidro Bonsoms y Sicart* (Barcelona: Tipografía La Académica)
- Brunet, Jacques-Charles. 1860-1865. *Manuel du libraire et de l'amateur du livre*, 6 vols (Paris: Firmin Didot) <<https://go.uv.es/UNLcg6h>>
- Catalogue Pàris de Meyzieu. 1779. *Catalogue des livres de la bibliotheque de feu M. Pàris de Meyzieu, Ancien Conseiller au Parlement, & ancien Intendant de l'Ecole Royale Militaire* (Paris: Moutard) <<https://go.uv.es/UqonyxX>>
- Carvalho, Arthur Humberto da Silva. 1904. *Os incunabulos da Bibliotheca Publica do Porto* (Porto: Imprensa Portuguesa)
- Clarke, William. 1819. *Repertorium Bibliographicum or, Some Account of the Most Celebrated British Libraries* (London: William Clarke) <<https://go.uv.es/7EgvCRr>>

- Conihout, Isabelle de. 2009. *Un Amateur inconnu de romans de chevalerie, le peintre Daniel Dumonstier (1574-1646): Catalogue de l'exposition tenue du 17 juin au 31 juillet* (Paris: Bibliothèque Mazarine)
- Conihout, Isabelle de. 2012 'Les Premiers Amateurs de romans de chevalerie: Le peintre Daniel Dumonstier (1574-1646) et quelques autres', in *Mémoires Arthuriennes, textes... en hommage à Thierry Delcourt*, ed. by Danielle Quéruef (Troyes: Médiathèque du Grand Troyes), pp. 231-262
- Conihout, Isabelle de. 2015. 'Les Bibliophiles avant la bibliophilie (XVIIe-XVIIIe siècles)', *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 115.1: 49-72
- De Rosa, Riccardo. 2000. 'Profilo biografico di Francesca Fieschi Gonzaga', *Civiltà Mantovana*, 110: 15-30
- Dickinson, Donald C. 1986. *Dictionary of American Book Collectors* (New York: Greenwood Press)
- Diosdado Caballero, Raymundo. 1863. *Breve examen acerca de los primeros tiempos del arte tipográfico* (Madrid: Oficina Tipográfica del Hospicio) (1st edn 1793, *De prima Typographiae Hispanicae aetate Specimen*, Roma: Antonium Fulgonium)
- England's Rarest. 1914. 'England's Rarest Books Being Bought by Americans', *The New York Times*, 12 July 1914, magazine section, p. 7 <<https://go.uv.es/iDMtE78>>
- Fernández Bremón, José. 1883. 'Don José de Salamanca', *La Ilustración Española y Americana*, 27.4: 59-62
- Fontaine, Jean-Paul. 2013. 'Les Bibliothèques de la famille Paris', *Histoire de la Bibliophilie* <<https://go.uv.es/GXoonfX>> [checked 30-03-2022]
- Fontaine, Jean-Paul. 2014. 'La Bibliothèque du baron Achille Seillière'. *Histoire de la Bibliophilie* <<https://go.uv.es/Jv9Xa3J>> [checked 30-03-2022]
- Fontaine, Jean-Paul. 2019. 'Paul Girardot de Préfond (1722-1808), un des grands bibliophiles du XVIIIe siècle', *Histoire de la Bibliophilie* <<https://go.uv.es/xUt5xpE>> [checked 30-03-2022]
- Gatch, Milton McC. 2011. 'Bibliotheca Parisina', *The Library*, 12.2: 89-118
- Gallardo, Bartolomé José, 1866. *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos* (Madrid: Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra - Imprenta y Fundición de Manuel Tello), 11 <<https://go.uv.es/Bipgcro>>
- Gesiot, Jacopo. 2015. 'Il *Tirant lo Blanch* tra i versi del *Mambriano* di Francesco Cieco da Ferrara', *Historias Fingidas*, 3: 189-210 <<https://doi.org/10.13136/2284-2667/35>>
- Hoefler, Ferdinand. 1862. *Nouvelle Biographie universelle depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources à consulter* (Paris: Firmin Didot), xxxix
- How Americans. 1911. 'How Americans get Private Libraries Worth Fortunes', *The New York Times*, 16 April 1911, magazine section, p. 12 <<https://go.uv.es/NalOlw6>>
- Kerney, Michael. 1895. *Bibliotheca Hispana: A Catalogue of Books in Castilian, Catalan, Portuguese, or Otherwise of Spanish Interest* (London: Bernard Quaritch) <<https://archive.org/details/b24887304>>
- Lecœur, Daniel. 2006. *Daniel Dumonstier (1574-1646): Exposition Dumonstier, Chantilly, musée Condé 2006* (Chantilly: Arthena)

- Legrand, Théodoric. 1909. Resseña de *Discursos leídos en la Real Academia de buenas letras de Barcelona, en la recepción pública de D. Isidro Bonsoms y Sicart*, *Bibliothèque de l'École de Chartes*, 70: 134-6 <<https://go.uv.es/3gg4LT3>>
- Lutz, Jean-François; Péoc'h, Géraldine. 2015. 'Girardot de Préfond, Paul', *Esprit des livres: Catalogues de vente de bibliothèques de l'époque moderne, manuscrits mis en vente*, ed. by Annie Charon (Paris: École Nationale des Chartes) <<http://el.enc.sorbonne.fr/cataloguevente/notice23.php>> [checked 30-03-2022]
- Luzio, Alessandro; Renier, Rodolfo. 1899. 'La coltura e le relazioni letterarie d'Isabella d'Este Gonzaga: la coltura', *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 33: 1-62
- Luzio, Alessandro; Renier, Rodolfo. 1903. 'La coltura e le relazioni letterarie d'Isabella d'Este Gonzaga: Appendici', *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 42: 75-III
- Martínez Olmedilla, Augusto. 1929. *Don José de Salamanca: semblanza anecdótica* (Madrid: Compañía Iberoamericana de Publicaciones)
- Méndez, Francisco. 1861 [1796]. *Tipografía española ó historia de la introducción, propagación y progresos del arte de la imprenta en España: segunda edición corregida y adicionada por Don Dionisio Hidalgo* (Madrid: Imprenta de las Escuelas Pías) <<https://go.uv.es/gI3zunP>>
- Monuments. 1897. *Monuments of Typography and Xylography: Books of the First Half Century of the Art of Printing in the possession of Bernard Quaritch and Offered for Sale at the Affixed Prices* (London: Bernard Quaritch) <<https://go.uv.es/5ttpQ13>>
- Morris, Leslie A. 1988. *Rosenbach Abroad: In Pursuit of Books in Private Collections* (Philadelphia: Rosenbach Museum & Library)
- Museo Salamanca. 1867. 'El Museo de Salamanca', in *Revista de Bellas Artes*, 7 July 1867, pp. 214-215 <<https://go.uv.es/ogcPaTY>>
- Palau y Dulcet, Antonio. 1954-1955. *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos* (Barcelona: Librería Palau), VIII (*Ll-Memòries*)
- Penney, Clara Louisa. 1965. *Printed Books 1468-1700 in the Hispanic Society of America: A Listing* (New York: The Hispanic Society of America)
- Pereira, Esteves; Rodrigues, Guilherme. 1906. 'Balsemão (Luís Pinto de Sousa Coutinho, 1.º visconde de)', *Dicionário Histórico, Corográfico, Heráldico, Biográfico, Bibliográfico, Numismático e Artístico* (Lisboa: João Romano Torres Editor) <<https://www.arqnet.pt/dicionario/balsemaorvisc.html>> [checked 30-03-2021]
- Proske, Beatrice Gilman. 1963. *Archer Milton Huntington* (New York: The Hispanic Society of America)
- Ramírez Aledón, Germán. 2014. 'Las librerías de Vicente Salvá en Londres y París (1825-1849): el primer proyecto comercial de una librería española en el exterior', in *Pasiones bibliográficas: Vint anys de la Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés* (València: Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés), pp. 123-135 <<https://go.uv.es/IRYogaM>>
- Ramírez Aledón, Germán. 2016. 'Vicente Salvá en Londres (1824-1832): libros, negocios y política: notas de un epistolario inédito' in *El libro español en Londres: la visión de España en Inglaterra (siglos XVI a XIX)*, ed. by Nicolás Bas and Barry Taylor (València: Publicacions de la Universitat de València), pp. 147-202

- Ricci, Seymour de. 1930. *English Collectors of Books & Manuscripts (1530-1930) and Their Marks of Ownership* (Cambridge: Cambridge University Press) <<https://go.uv.es/LW1Ow3V>>
- Richardson, Brian. 2012. 'Isabella d'Este and the Social Uses of Books', *La Bibliofília*, 114.3: 293-326 <<https://www.jstor.org/stable/26198964>>
- Riquer, Martí de. 1996. *Aproximació al Tirant lo Blanc* (Barcelona: Quaderns Crema) (1st edn 1990)
- Rodríguez López-Brea, Carlos. 2018. 'Fernando Fernández de Córdoba y Valcárcel', *Diccionario biográfico electrónico* <<https://go.uv.es/Ulw7wu2>> [checked 30-03-2021]
- Rodríguez de la Torre, Fernando. 1996. 'El Marqués de Salamanca y la finca de Los Llanos (a propósito de un romance cinegético-panegírico)', *Al-Basit*, 39: 267-300 <<https://go.uv.es/okMCPTb>>
- Rosenbach, A.S.W. 1927. *Books and Bidders: The Adventures of a Bibliophile* (Boston: Little, Brown) <<https://go.uv.es/AxFd8Bt>>
- Ruble, Alphonse de. 1879. *Notice des principaux livres manuscrits et imprimés qui ont fait partie de l'exposition de l'art ancien au Trocadéro* (Paris: Léon Techener) <<https://go.uv.es/iqDyGlo>>
- Salvà y Mallén, Pedro. 1872. *Catálogo de la biblioteca de Salvá*, 2 vols (Valencia: Imprenta de Ferrer de Orga) <<https://go.uv.es/qg7pZ6i>>
- Sánchez Espinosa, Gabriel. 2016. 'Coleccionismo cervantino en la Inglaterra de la segunda mitad del siglo XVIII a partir de los catálogos de subastas', in *El libro español en Londres: la visión de España en Inglaterra (siglos XVI a XVI)*, ed. by Nicolás Bas and Barry Taylor (València: Publicacions de la Universitat de València), pp. 101-145
- Sedó Peris-Mencheta, Juan. 1948. *Contribución a la historia del coleccionismo cervantino y caballeresco: discurso leído en la RABLB en la recepción pública de Don Juan Sedó Peris-Mencheta y la contestación académica del académico numerario Don Martín de Riquer* (Barcelona: Casa Prov. de Caridad)
- Serís de la Torre, Homero. 1925. 'La reaparición del *Tirant lo Blanc* de Barcelona de 1497: primera descripción bibliográfica completa', in *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal: miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos* (Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando), III: 57-76 <<https://go.uv.es/L5eReol>>
- Socias Batet, Immaculada. 2016. *La correspondencia entre Isidre Bonsoms Sicart y Archer Milton Huntington* (Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona)
- Sotheby, Wilkinson & Hodge. 1887. *La Bibliothèque de Mello: Catalogue of an Important Portion of the Very Choice Library of the Late Baron Seillière which will be sold by auction* (London: Dryden Press) <<https://go.uv.es/qC8eBrl>>
- Strakosch, Avery. 1928. 'Profiles: Napoleon of Books', *The New Yorker*, 14 April 1928, pp. 25-28 <<https://go.uv.es/euRokdU>>
- Tallemant des Réaux, Gédéon. 1861. *Les Historiettes* (Paris: Garnier Frères) <<https://go.uv.es/HmH7AuH>>
- Teall, Gardner. 1909. 'An American Medici. J. Pierpont Morgan and his Various Collections', *Putnam's Magazine*, 7.2: 131-143 <<https://go.uv.es/Ue8wtro>>
- Tedde de Lorca, Pedro. 2018. 'José de Salamanca y Mayol', *Diccionario biográfico electrónico* <<https://go.uv.es/xYuwe8V>>

Vitaletti, Guido. 1918. 'La Biblioteca Comunale di Urbana e i suoi Incunabuli: nota dei romanzi spagnuoli della Biblioteca Alessandrina venduti al sig. Di Salamanca per 8000 scudi (Archivio dell'Università - Titolo V. B. I. - N. 613)', *La Bibliofilia*, 20.3-5: 129-132 <<https://www.jstor.org/stable/126208320>>

Whitney, James Lyman. 1879. *Catalogue of the Spanish Library and of the Portuguese Books Bequeathed by George Ticknor to the Boston Public Library; together with the Collection of Spanish and Portuguese Literature in the General Library* (Boston: Printed by order of the Trustees) <<https://go.uv.es/aWofr9o>>